

PROŠLOST

GRAČANIČKI
GLASNIKčasopis za kulturnu
historijuBroj 38, godina XIX
novembar, 2014.

© Monos 2014

O gradnji palanke u
Donjoj Tuzli u doba
Velikog turskog rata

Dr. sc. Nedim Zahirović

Sažetak: U središtu ovoga rada stoji jedan dokument iz Arhiva Predsjedništva Vlade u Istanbulu (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) koji se nalazi u Mühimme defteru br. 105. Dokument je značajan jer nam daje odgovor na pitanje kada je izgrađena palanka u Donjoj Tuzli. Iz sadržaja ovog dokumenta vidi se da je izgradnja palanke uslijedila koncem 17. vijeka kada je Bosna bila zahvaćena vihorom Velikog turskog rata koji će započeti turskom opsadom Beča 1683. godine a završiti se mirovnim sporazumom u Sremskim Karlovcima 1699. godine. **Ključne riječi:** Veliki turski rat, Bosna, granica, neprijateljski upadi, Donja Tuzla, palanka, Mühimme defteri, kadija Husejn, 1688. godina.

Početakom 16. vijeka, u vrijeme pred pojavu Reformacije, ideja križarskog pohoda kojim bi se Osmanlije potisnuli s evropskog tla postaje sve više utopijom koju su u životu održavali evropski humanisti, crkva i vladari, svako od njih iz vlastitog ugla i radi vlastitih ciljeva. Crkva više nije bila moćna da snagom vlastitog autoriteta podstakne evropske kršćanske vladare na zajedničku antiosmansku akciju, a svaka evropska sila vodila je računa da svoje odnose s Osmanlijama uskladi prije svega prema vlastitim, a ne prema općim interesima kršćanstva.¹ One su doduše u pojedinim momentima pozivale na potrebu zajedničke borbe svih kršćana odnosno hrišćana protiv Turaka, a takav jedan poziv je za vrijeme trajanja Dugog turskog rata (1593. – 1606.) uputio habsburški vladar Rudolf II. (1576. – 1612.) osmanskoj kršćanskoj raji na Balkanu. Taj poziv, međutim, nije doveo do željenog sveopćeg antiturskog ustanka, ali je nastojanjima dvora u Beču, papske stolice, franjevac i

1 Carl Göllner: Zur Problematik der Kreuzzüge und der Türkenkriege im 16. Jahrhundert, u: *Revue des études sud-est européennes* 13 (1975), 98–99.

Faksimil dokumenta iz Mühimme defteri br. 105 - bilješka o gradnji palanke u Tuzli

pravoslavnih popova u različitim dijelovima Balkana došlo do međusobno neuvezanih protuturskih djelovanja.²

Sa završetkom Dugog turskog rata prestala su i neprijateljska djelovanja duboko u osmanskoj pozadini. Tek kada je došlo do osmanskog pohoda na Ugarsku, 1663/64. godine, nakratko su oživjele i akcije hajduka i to prije svega u Slavoniji.³ Turskim pohodom na Beč, 1683. godine, odnosno Velikim turskim ratom (1683. – 1699.) otvorit će se nove mogućnosti za sudjelovanje kršćanske raje u borbama protiv Osmanlija. Ne samo da se kršćanska raja, koja je živjela na područjima preotetim od Turaka, priključivala snagama Svete Lige⁴, nego su habsburški i mletački zapovjednici nastojali da podstaknu na pobunu ili da privuku na svoju stranu i one osmanske kršćanske podanike koji su živjeli na osmanskom teritoriju. Nakon prodora austrijskih

snaga kroz Srbiju, sve do Makedonije i Bugarske, 1688. i 1689. godine, jedan dio srpskog, makedonskog i albanskog stanovništva zaista se i pridružio habsburškim trupama. Car Leopold I. (1658. – 1705.) je 1690. godine uputio čuveni proglas balkanskim kršćanima u kojem je pozvao na borbu protiv Osmanlija.⁵ Rad na pridobijanju stanovništva za borbu na kršćanskoj strani preuzeli su među Srbima i Makedoncima pravoslavni sveštenici, a kod albanskog katoličkog stanovništva odlučujuću ulogu igrali su franjevci. Kada su Osmanlije, 1690. godine, potisnuli habsburške trupe iz Srbije, Austrijanci su i dalje uz pomoć srpskog patrijarha Arsenija III Čarnojevića, koji je prebjegao njima, nastojali da podstaknu što veći broj Srba na bijeg s osmanskog na područje pod habsburškom kontrolom.⁶ Ovakva djelovanja na Kosovu u Srbiji, Makedoniji i Albaniji prilično dobro

2 O planovima za pokretanje takvog ustanka v. Jovan Radonić, *Rimska kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka*, Beograd, 1950; Peter Bartl, *Der Westbalkan zwischen spanischer Monarchie und Osmanischem Reich. Zur Türkenkriegsproblemantik an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert*, Wiesbaden, 1974.

3 Tade Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*, I, Zagreb, 1891, 19.

4 Protuosmanski savez sklopljen uz svesrdnu podršku pape Innocenta XI. između Austrije, Poljske, Venecije, Bavarske, Brandenburga i Saske (Sachsen) 1683., odnosno 1684. godine. Savezu se kasnije, 1697. godine, priključila i Rusija.

5 Smičiklas, n. dj., 154.

6 Tvrdnje srpskih historičara kako je Arsenije III Čarnojević s više desetina hiljada Srba pobjegao s Kosova ispred Turaka, bojeći se odmazde zbog suradnje Srba s Austrijancima, demistifikuje i opovrgava britanski historičar Noel Malcolm. On uspješno dokazuje kako je Arsenije tek s malim brojem pristalica pobjegao, prvo u Beograd, pa tu nastavio agitaciju među Srbima radi njihovog prelaska na austrijsku stranu, v. The „Great Migration” of the Serbs from Kosovo (1690): History, Myth and Ideology, u: Oliver Jens Schmitt; *Albanische Geschichte: Stand und Perspektiven der Forschung*, München, 2009, 225-252.

su razjašnjena u historiografskoj literaturi.⁷ Takvog djelovanja, kako habsburških tako i mletačkih zapovjednika, bilo je i u Bosni, a njihovi prvi pomagači u tome poslu svakako su bili bosanski franjevci. Uprkos ratnom vihoru, osmanski vojni zapovjednici ipak su uspijevali da spriječe masovnije samoinicijativne prebjegle na austrijsku, odnosno mletačku stranu pa su austrijski i mletački vojni komandanti i neregularne snage vršili upade u namjeri da izvedu što više nemuslimanskog stanovništva iz Bosne. Bašagić piše da je 1688. godine čuveni uskočki harambaša Stojan Janković, na poziv bosanskih franjevac, upao u Ramu i odveo sa sobom 400 katoličkih porodica na mletačko područje.⁸ Iako ovaj Bašagićev navod nije sasvim tačan, Janković je poginuo prilikom jednog napada na Duvno u augustu 1687. godine, nema sumnje da su se ovakve akcije događale. Bašagić isto tako bilježi i upad izvjesnog zapovjednika Perčinlije sve do Donje Tuzle i njegovo odvođenje 3000 katolika preko Save.⁹ Može se pretpostaviti da je jedan od glavnih ciljeva, ako ne i glavni, pohoda princa Eugena na Bosnu 1697. godine bio upravo odvođenje nemuslimanskog stanovništva.¹⁰

Nakon blistavih pobjeda u Ugarskoj i Slavoniji, snage habsburško-bavarske koalicije su, 1688. godine, usmjerile svoju pažnju prema Beogradu. Od juna, započete su obimne pripreme za zauzimanje tog strateški iznimno važnog grada. Komandu nad trupama, čiji je cilj bio zauzimanje Beograda, imao je u svojim rukama Max Emanuel (Maximilain

II. Emanuel, 1679. – 1726.), bavarski izborni knez, a istovremeno je u radi razvlačenja osmanskih snaga badenskom grofu Ludwigu (Markgraf Ludwig Wilhelm von Baden-Baden) naloženo da povede operacije zapadno od Beograda s krajnjim ciljem stavljanja rijeke Save pod austrijsku kontrolu.¹¹ Koncem augusta 1688. njemu je pošlo za rukom da zauzme velika područja na lijevoj obali Save, a 6. septembra kršćanske trupe osvojile su Beograd. Pad Beograda, velikog dijela Slavonije i na koncu privremeni pad Zvornika, 15. decembra 1688. godine, učinili su da područje sjeveroistočne Bosne bude izravno uvučeno u vrtlog ratnih zbivanja. Muslimansko stanovništvo sjeveroistočne Bosne, odnosno tuzlanskoga kraja, koje je u središtu ovoga rada, nije bilo izloženo samo napadima kršćanskih trupa nego i domaćeg nemuslimanskog, prije svega katoličkog stanovništva, koje je njima prelazilo ili se odmetalo od osmanske vlasti. I bijeg franjevac iz samostana Gradovrh kod Tuzle, za kojeg se drži da se dogodio 1688. kao i njihovo napuštanje Tuzle, 1690. godine, treba promatrati u ovome kontekstu.¹² Tuzlanski franjevci su zasigurno u dogovoru s kršćanskim komandantima pobjegli iz samostana svakako da bi na taj način dali znak ostalom katoličkom stanovništvu u Tuzli i okolici da treba napuštati to područje i prelaziti na kršćansku stranu. Posebno je stanje postalo teško u sjevernim pa i središnjim dijelovima Bosne nakon osmanskog poraza u bici kod Slankamena, 18. novembra 1691. Od tada su se Austrijanci konačno učvrstili na najvećem dijelu lijeve obale Save u Slavoniji i Srijemu pa je se razvila jedna vrsta malog rata na granici s naizmjeničnim upadima Austrijanaca u Bosnu i osmanskih tru-

7 Za analizu tih događaja, uz opširno korištenje izvora kao i rezultata kosovske, albanske, srpske, crnogorske, makedonske, bugarske, njemačke, austrijske i italijanske historiografije v. Nuri Bexheti, *Der "Große Türkenkrieg" und die Albaner. Die militärische Präsenz der Balkanvölker am "Großen Türkenkrieg" 1683-1699*, Saarbrücken, 2009.

8 Safvetbeg Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine* (Od g. 1463-1850.), Sarajevo, 1900, 82.

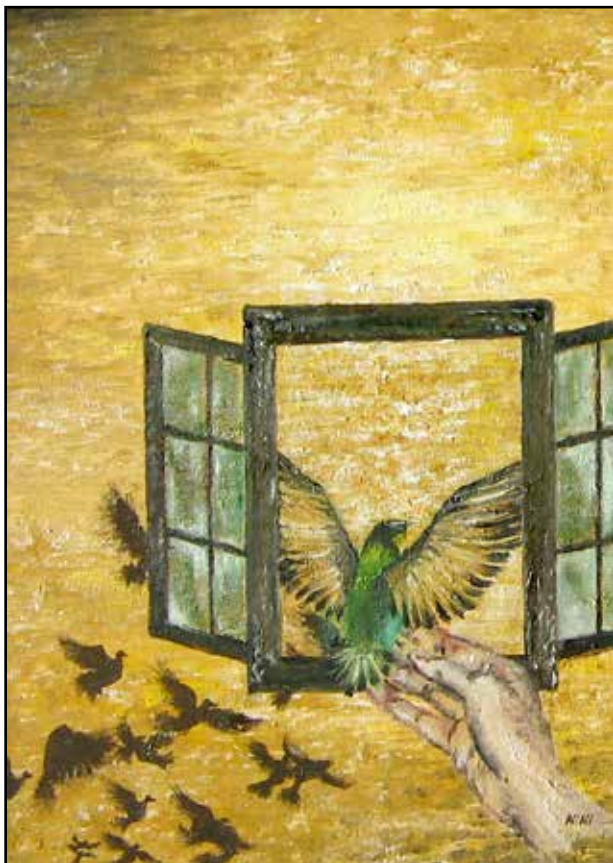
9 Bašagić, n. dj., 84.

10 O mogućim Eugenovim motivima za upad u Bosnu v. Alfred von Arneth, *Prinz Eugen von Savoyen I* (1663-1707), Wien, 1858, 108.

11 Leonard Korth, *Markgraf Wilhelm von Baden, der Türkenlouis. Ein Zeit- und Lebensbild*, Wolfenbüttel, 2006 (reprint prvog izdanja iz 1905. godine), 39-40.

12 O tome v. Milenko Filipović, Propast franjevačkog manastira Gradovrha kod Tuzle i poreklo ikone "Crne gospe" u franjevačkom manastiru u Baču, u: Članci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne 4 (1960), 89-94.

pa iz Bosne na susjedne teritorije pod habsburškom kontrolom¹³ Zbog nesigurne situacije, prouzrokovane ratnim dešavanjima, bijegom i odmetanjem nemuslimanskog stanovništva, vlasti i muslimansko stanovništvo morali su poduzeti ozbiljne odbrambene mjere, a jedna od njih bila je izgradnja palanke u Donjoj Tuzli. Iz jedne naredbe, koja je ubilježena u Mühimme defter br. 105, vidi se da su 1688. godine osmanske vlasti izgradile palanku u Donjoj Tuzli kao i stražarske objekte na drugim važnim mjestima za odbranu tuzlanske nahije i donjotuzlanske kasabe. Isto tako iz dokumenta je jasno da su oni pri tome poslu bili prepušteni sami sebi pa su 1694. godine poslali Porti, odnosno velikom veziru Sürmeli Ali-paši molbu radi pružanja pomoći oko odbrane. Na naredbu koja je izdata na molbu kadije obje Tuzle i donjotuzlanskih prvaka, uleme i stanovništa, prvi puta sam naišao pregledajući jedan neobjavljeni magistarski rad, odbranjen na Univerzitetu Sakarya (Sakarya Üniversitesi) u Republici Turskoj.¹⁴ Rad zapravo predstavlja obradu već pomenutog Mühimme deftera br. 105. Radeći na transkripciji osmanskog teksta autoru su se potkrale kako manje tako i krupnije greške

kod čitanja dokumenta.¹⁵ Istine radi, treba kazati da je dokument pisan prilično nečitko. Kada sam u septembru 2011. godine istraživao u Arhivu Predsjedništva Vlade u Istanbulu (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), imao sam priliku pogledati dokument u originalu. Prema mom čitanju tekst dokumenta ovako glasi:

*Bosna beglerbegisine hüküm ki
Kidvetü l-kuddâtı ve l-hükkâm Memle-
hateyn kâdîsi mevlânâ Hüseyin zîd fazlühü
ordu-yı hümayûnuma mektûb gönderüb Me-*

13 O tome v. Josip Kljajić, Zapovjednici brodske tvrđave i načelnici grada Broda u 18. i 19. stoljeću, u: *Scrinia slavonica* 2 (2002), 19-20.

14 Bekir Gökbnar, *105 Numaralı Mühimme Defteri*, Sakarya, 1996., 101. U Mühimme deftere unošene su skice naredbi koje su nastajale tokom sjednica vezirskog vijeća (Dîvân-ı Hümayûn), odnosno Visoke Porte. Na osnovu ovih skica kasnije su pisane zapovijesti koje su upućivane nižim nivoima vlasti u Osmanskom Carstvu, ali i vladarima stranih država, v. Suraiya Faruqi, "Mühimme Defterleri", u: *Encyclopaedia of Islam* VII, 2nd Edition, Leiden, 1993, 470-472.

15 Najveću zabunu stvaralo mi je pogrešno čitanje imena rijeke Save. Autor je to pročitao kao *nehr-i su* što bi na bosanskom jeziku značilo "rijeka Voda" i ne bi imalo smisla. Isto tako u originalu je vrlo teško razlikovati riječi *kasaba* i *nâhiye*. Ja sam se ipak odlučio za čitanje te riječi kao *nâhiye* jer mi je to izgledalo logičnije.

mlehatayn nâhiyesi muzâfâtından Memleha-i zîr nâhiyesinin 'ulemâ vu sulehâ ve sâyir fukarâsı meclis-i şer'-i şerîfe varup Memlehatayn nâhiyesi ile nâhiye-i mezkûrda nehr-i Sava yalıasına karîb âdâ-yı liâm nehr-i mezbûr yalılarına istilâ eyledüklerinde nâhiye-i mezkûrda sâkin olan ümmet-i Muhammed tahassun u ilticâ ve ehl ü reâyâların ve emvâl u erzâkların hifz için bi-l-iktizâ muceddeden bir palanka binâ edüb altı seneden berü nefsi nâhiye-i mezbûr ehâlisinden dört yüz nefer ile leyl ü nehâr ile palanka-ı mezkur ile nâhiye-i mezbûrda vâki' câh-ı memleha muhâfazasında olduklarından mââdâ etrâf-ı erbaâsında memerr-i(?) âdâ olan yollar(?) karaullarına altı bin guruşdan ziyâde akçe sarf edüb sebîl-i dîn-i mübeyyinde kimi şehid ve kimi esîr olub hala nâhiye fukarâsının nısfı kaçub ve ol havâlide sâkin olan ehl-i islâm ve reâyâ fukarâsı 'umûm üzre gâret ü hasâret olub ikişer ve üçer bin melâ'in nehr-i mezbûr yalılarında mesâyih ve varoşlarda tecemmü' ve mürûr u 'ubûr edüb dâyimâ nâhiye-i mezbûre ve palanka-ı mezkûre su'-ı kasddan hâlî olmayub bâde l-yevm taşra çıkub düşmen ile mukâvemet ü mukâteleye iktidârları ve palanka vu câh-ı memleha muhâfazasına tâkatları olmayub eşedd-i lüzûmı kol tariki üzre muhâfazacıya muhtâc olduğın ol-vechile 'arz etmeğın sen-ki mîrimîrân-ı mûmâ-ileyhsin palanka-i mezkûr ol havâlî iktizâsına göre muhâfaza etdürüyüb keyd ü mazarret-i âdâdan muhâfaza eylemek üzre âdemler ta'yîn edüb ihmâlden ihtirâz eylemek bâbında diyü yazılmışdur.

Fî evâyil-i rebî'ül-evvel sene [1]106

Ponos kadijâ kadija obje Tuzle mevlana Husejn, neka se uvećaju njegove vrline, poslao je pismo u moju carsku vojsku¹⁶ i izvijestio da su učeni, pobožni i ispravni ljudi i siromašan puk nahije Donja Tuzla koja je jedna od Dvije

Tuzle došli u šerijatski sud i izjavili da su muslimani spomenute nahije, kada je prokleti neprijatelj zauzeo obalu rijeke Save, našli utočište u Tuzli sa svojim porodicama i imovinom i tu iznova sagradili jednu palanku. Već šest godina od stanovništva spomenute nahije 400 ljudi danonoćno čuva pomenutu palanku i slani bunar koji se nalazi u spomenutoj nahiji. Osim toga oni su potrošili više od 6000 groša na stražarska mjesta na putevima koje koristi neprijatelj. Neki od njih pali su u borbi, a neki su zarobljeni. Sada je polovica stanovnika nahije pobjegla, a muslimani i raja koji žive u okolici su opljačkani i njihova imovina spaljena. Po dvije-tri hiljade neprijatelja skupi se u ravnici i varošima na obali pomenute rijeke, a zatim je prelaze i stalno napadaju pomenutu nahiju i palanku pa će stanovnicima naposljetku nestati snage da se bore protiv neprijatelja i da brane palanku i slani bunar. Zato su izvijestili da se braniocima hitno pošalje pomoć pa je ova zapovijest napisana da Ti koji si pomenuti beglerbeg ne smiješ oklijevati nego trebaš sve poduzeti, valjano organizovati odbranu palanke i područja oko nje i postaviti ljude radi njene odbrane i sprječavanja nanošenja štete od strane neprijatelja. U prvoj dekadi mjeseca rebiulevvela [1]106. godine (20.-29.10.1694).

U svojoj monografiji posvećenoj Tuzli i njenoj okolici u 16. vijeku Adem Handžić detaljno se pozabavio pitanjem postojanja utvrđenja u Donjoj Tuzli. On piše da su Turci još prilikom najranijeg osvajanja tuzlanskog područja (oko 1460.) Tuzlu zatekli kao utvrđeno naselje. To utvrđenje obuhvatalo je prostor današnje Stare (Atik) mahale u Tuzli i Handžić smatra da je ovdje riječ o utvrđenju još iz srednjovjekovnog doba. Turci su ovo utvrđenje, koje su oni nazvali *Ağaç hisar* (Drveni grad), spalili 1463. godine i ono više nikada nije obnovljeno. Prema Handžiću, kasnije je, a svakako prije 1548. godine, u Donjoj Tuzli podignuta palanka koja je obuhvatala cijelu tadašnju kasabu.¹⁷ Međutim, na temelju ovo-

16 Veliki vezir Sürmeli Ali-paša nalazio se s osman-skim trupama u Srbiji, odnosno Vojvodini i Srijemu, gdje su vođene borbe protiv habsburške vojske, v. Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte des Osmanischen Reiches* VI, Pesth, 1830, 588-589.

17 Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo, 1975, 166-168. Na strani 167 Handžić

ga što govori dokument iz Mühimme deftera br. 105, nedvojbeno se može zaključiti da u Donjoj Tuzli, od početka osmanske vlasti pa do kraja 17. vijeka, nije postojalo nikakvo utvrđenje, odnosno palanka. Razlog tome je taj što je tuzlansko područje nakon konačnog pada pod tursku vlast, u drugoj deceniji 16. stoljeća, jedno vrlo kratko vrijeme bilo na osmanskoj granici. Nakon ugarskog poraza kod Mohača 1526. godine i daljnjih osmanskih osvajanja u Slavoniji 1530-tih godina, granica se pomjerila relativno daleko prema sjeveru i sjeverozapadu pa tako nije ni postojala potreba za gradnjom palanke. Tek će gubitak Ugarske i Slavonije, tokom Velikog turskog rata, odnosno kritičan razvoj ratnih dešavanja po osmanske trupe i nesiguran položaj muslimanskog stanovništva u ovim krajevima, nametnuti ovo pitanje. I sadržaj, a i jezik naredbe u Mühimme defteru br. 105 upućuju na to da je u Donjoj Tuzli palanka sagrađena tek u ovo vrijeme jer tamo stoji da je baš podignuta iznova (*muceddeden bir palanka binâ edüp*).¹⁸ Isto tako, smatram da se na temelju ovog dokumenta može zaključiti da iz ovoga vremena datira i gradnja utvrđenja iznad Donje Tuzle koje je danas poznato

kaže: "Pronađeni ostaci zidova (zidovi srednjovjekovnog utvrđenja, N.Z.) nemaju takođe nikakve veze ni sa zidovima tuzlanske palanke koja je morala biti podignuta još u XVI vijeku. Oko cijele kasabe, naime, podignuti su bili zidovi, po našem mišljenju još prije 1548. godine, a uokvirivali su relativno veliki prostor, cijelu tadanju kasabu. Zidovi palanke su dakle obuhvatali obadvije lokacije: i kasnijeg turskog grada i prostora Atik mahale koju okružuju ostaci zidova."

18 Palanka utvrđenje napravljeno od drveta i zemlje s opkopom oko zidova. Detaljnije o tipovima utvrda na tuzlanskome području v. Rusmir Djedović, *Historijsko-urbani tipovi utvrda na Tuzlanskom kantonu*, u: *Saznanja* 2 (2008), 28-38. O ovome tipu utvrđenja također v. Burcu Özgüven, *Palanka Forts and Construction Activity in the Late Ottoman Balkans*, u: Andrew C.S. Peacock (ur.), *The Frontiers of the Ottoman World*, Oxford etc., 2009, 171-188.

pod imenom "Baruthana". U naredbi se spominje i izgradnja stražarskih mjesta a "Baruthana" je upravo jedno od njih. Ona je najvjerojatnije podignuta još za vrijeme osmanske vladavine kao utvrda i tek će kasnije austrougarske vlasti promijeniti njenu namjenu i od nje napraviti skladište za barut.

U našoj historiografiji nalazimo podatke o gradnji odnosno intenzivnoj popravci tvrđava nakon završetka Velikog turskog rata, ali smatram da su takve akcije morale biti poduzete još za vrijeme njegovog trajanja, upravo zbog nezavidnog položaja u kojem su se osmanske trupe i muslimansko stanovništvo u Bosni našli. Edin Šaković je nedavno razjasnio pitanje postojanja palanke u Gračanici za koju pretpostavlja da je mogla biti sagrađena za vrijeme Velikog turskog rata i to zbog snažnih upada austrijskih trupa, posebno onih iz Slavenskog Broda u Bosansku Posavinu, zatim upade na područja Gračаницe, Doboja, Žepča, Tešnja i Maglaja u vremenu od 1691. do 1694. godine.¹⁹ Riječ je dakle o onim istim razlozima koji su doveli i do izgradnje palanke u Donjoj Tuzli.

(SUMMARY: In the center of this paper stands one document from the archives of the Government Presidency in Istanbul (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), located in the Mühimme defter no. 105. The document is important because it provides us the answer on the question when the small fort in Lower Tuzla was actually built. From the table of contents of this document, it can clearly be seen that the small fort was built by the end of the 17th century when Bosnia and Herzegovina was affected by the Great Turkish War, beginning with the Siege of Vienna and ending with the Treaty of Karlowitz.)

19 Edin Šaković, Nekoliko podataka o tvrđavi u Gračanici iz XVIII. stoljeća, u: *Gračanički glasnik* 35 (2013), 42-43.